

İslâm Hukuk Düşüncesinde Örfün Yeri, İşlevi ve Güncel Fikhî Meselelere Etkisi

Taha Yılmaz | ORCID: 0000-0001-9503-3937

Dr. Öğr. Üyesi | tahayilmaz@ardahan.edu.tr

Ardahan Üniversitesi | ROR ID: 042ejbk14

İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD | Ardahan, Türkiye

Öz

Hukuk, toplumda adaleti temin ve tesis etmek için toplumsal hassasiyetleri de gözönünde bulundurarak birçok ilke belirlemiştir. Toplumda hukukun işlevsel ve uygulanabilir hale dönüştürülmesi de bu hassasiyetlere bağlıdır. İslâm hukuku da kurallarını oluştururken tedvin ve inşa sürecinde Müslümanların iyi gördüğü, benimseyip alışkanlık haline getirdiği teamülleri gâî bir perspektifle önemsemiştir. Yazılı hukuk kuralları yanında akl-ı selim tarafından kabul gören ve naslarla çelişmeyen örf ve adetleri adeta yaşayan hukuk olarak kabul etmiş, hükümlerin kaynağı olarak usûl-i fikhın dayandığı fer'î deliller skalası içinde örf ve adetler hukuktaki yerlerine konumlandırıldıktan sonra şayet toplumda teâmül haline gelmiş iseler amel-i icma'a şeklinde bir tezahürle nassın bulunmadığı ya da nas bulunsa bile zarûret, umûmü'l-belvâ, kolaylık ve meşakkati giderme gibi prensiplerle azimetin yanında ruhsatlara da bazen müracaat edilir olgusuyla kendisine kimi hükümler dayandırılmıştır. İslâm hukukçuları tarafından fikhî usûlü çerçevesinde hangi örf ve adetlerin kabul edileceği ve hangi şartlarla İslâm hukuku düşüncesinde örf ve adetlerin kabul edileceği belirlenmiştir. Nitekim günümüzde birçok yeni fikhî mesele Müslümanların hayatlarında inkâr edilmez bir olgu olarak mevcudiyetini devam ettirmekte ve bu gerçeklik de örf temelli etkiyi yeniden değerlendirme ihtiyacını ortaya koymaktadır. İslâm hukuk düşüncesinde örfün yeri, işlevi ve güncel fikhî meselelere etkisini irdelemeyi hedefleyen bu çalışma tarihi döküman ve metin analizi yöntemiyle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Delil, Kaynak, Örf, Güncel

Atıf Bilgisi

Yılmaz, Taha. “İslâm Hukuk Düşüncesinde Örfün Yeri, İşlevi ve Güncel Fıkhî Meselelere Etkisi”. *Akademik-Uş* 15-16 (Kasım 2024), 139-166.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1566358>

Geliş Tarihi	13.10.2024
Kabul Tarihi	25.11.2024
Yayın Tarihi	30.11.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - İntihal.net
Etik Bildirim	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Place and Function of Custom in Islamic Legal Thought and Its Effect on Current Fiqh Issues

Taha YILMAZ | ORCID: 0000-0001-9503-3937

Asst. Prof. Dr. | tahayilmaz@ardahan.edu.tr

Ardahan University | ROR ID: 042ejbk14

Faculty of Theology, Department of Islamic Law | Ardahan, Türkiye

Abstract

Law has determined many principles to ensure and establish justice in society taking into account social sensitivities. Transforming the law into a functional and applicable state in society also depends on these sensitivities. While creating its rules, Islamic law has given importance, from a final perspective to the practices that Muslims deemed good, adopted, and made a habit of during the codification and construction process. In addition to the written legal rules, he accepted the customs and traditions that are accepted by common sense and do not conflict with the Islamic texts as living law, and includes customs as the source of the provisions in the scale of secondary evidence on which the *usul al-fiqh* is based. After customs and traditions are positioned in their place in law, if they have become a tradition in the society, licenses are sometimes applied in addition to perseverance with principles such as necessity, universality, convenience, and eliminating difficulty, with a manifestation in the form of *practice-i ijma* where there is no text or even if there is a text. Some provisions were based on it due to its fact. It has been determined by Islamic jurists which customs and traditions will be accepted within the framework of the *fiqh* procedure and under what conditions customs will be included in the thought of Islamic law. Today, many new *fiqh* issues continue to exist as an undeniable phenomenon in the lives of Muslims, and this reality reveals the need to re-evaluate the influence based on custom. This study, which aims to examine the place and function of custom in Islamic legal thought and its impact on current *fiqh* issues, was put forward by historical document and text analysis method.

Keywords

Islamic Law, Evidence, Source, Customs, Current

Citation

Yılmaz, Taha. “The Place and Function of Custom in Islamic Legal Thought and Its Effect on Current Fiqh Issues”. *Akademik-Us* 15-16 (November 2024), 139-166.

<https://doi.org/10.70971/akademikus.1566358>

Date of Submission	13.10.2024
Date of Acceptance	25.11.2024
Date of Publication	30.11.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ilahiyatdergisi.etik@artvin.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâm hukuk metodolojisinin sahasının, konularının ve kaynaklarının, sistematik bir yapıya kavuşma sürecinin hicrî ikinci yüzyıldan itibaren başladığı İslâm tarihi kaynaklarında yer almaktadır.¹ Ancak diğer ilimlerde olduğu gibi İslâm hukuku biliminin kavramları ve kurumları da basit ve sadelikten mükemmel ve kompleks yapıya doğru bir gelişim süreci geçirmiştir.² İslâm hukukunu anlamak için bu bilimin yapısını ve onun kavramlarının geçirdiği tarihi süreci bilmek büyük önem arz etmektedir.³ İslâm hukuku Hz. Peygamber döneminden hicrî ikinci yüzyıla kadar oluşum ve gelişim geçirerek sonraki dönemlere aktarılmıştır.⁴ Fıkıh, rey, nass, nesih, icma, sünnet, kıyas gibi İslâm hukuku ile ilgili temel kavramlar ile bu kavramlar çerçevesinde fer'î deliller olarak sayılan istihsan, maslahat, istishâb, sedd-i zerâi ve örf gibi kavramlar her ne kadar ıstılahi süreçlerini tamamlamasalar da ilk dönem Müslümanları tarafından nasıl anlaşıldığı ve ne şekilde uygulandığı örnek olması açısından önemlidir.⁵ Yine bu kavramların sonraki dönemlerde geçirdikleri aşamalar ve değişimler noktasında bilimsel çerçevede yeni çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır.⁶ Bu çerçevede ilimler mevzui ve tarihi olarak ele alınıp okumaları yapılmaktadır. Her iki okuma şeklinde de takip edilen yöntem, metot ve usûl önem arz etmektedir. İslâm dininde de ilim daha çok gücü değil de hikmeti temsil etmektedir.⁷ Bu yüzden ilim elde etmenin şartlarından biri meşru bir gayeyi hedeflemektir. Kur'ân'ın ilk inen ayetleri de okunacak şeyin ne olduğunu değil de nasıl bir okuma yapılması gerektiğini öncelmiştir. Bu bakımdan fıkıh ve usûl-i fikh ilimlerinin temellendirilmeleri ve bu temelden hareketle İslâm toplumuna yön vermeleri ve aksiyonel bir tarzda hem teorikte hem de pratikte toplumu biçimlendirmeleri bir bilinç halinde devam etmektedir.⁸ Hadisçiler bu perspektifle hadislerin doğru bir şekilde tedvin ve aktarımı için birçok rihle-i tedris gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde fakihler de sözün doğru anlaşılıp doğru ve isabetli bir şekilde hükümlere delil olabilmesi için birçok kıstas ve esas ortaya koymuştur.⁹

Kadim ve cedid olgusu, ilimlerde sağlam bir düşünce yapısı ortaya çıkarma çabasında olanlar için mühimdir. Bu bağlamda İslâm hukuk nazariyesi usûl ve fûrû olarak temellenmiştir. Usûlü'l-fikh, şer'î hümleri, şer'î delilleri ve buna bağlı kuralları ele alıp

¹ Ahmet Hasan, *İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 15.

² Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 101-102.

³ Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* (Ankara: Örnek Matbaası, 1955), 156, 168.

⁴ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 57, 66.

⁵ Abdulvehhâb Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2003), 99-101; Abdulkerim Zeydân, *el-Veciz fi usûli'l-fikh* (Amman: Müessesetür'r-Risâle Mektebetü'l-Beşâir, 1990), 252-259; İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 375; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 60-63.

⁶ Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 13-15.

⁷ Faruk Beşer, *Herkes İçin Kolay Usûlü Fıkıh* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 9-19.

⁸ Subhi Recep Mehmesânî, *İslâm Hukuk Felsefesi (Felsefetü't-teşrî' fi'l-İslâm)*, Çev. Yaşar Çolak vd. (Ankara: Türkiye İlahiyatçılar Birliği Vakfı Yayınları, 2013), 24-25.

⁹ Zeki Koçak, *Usûl-i Fıkıhın Dayandığı İlimler* (Ankara: DİB Yayınları, 2023), 9-10.

inceleyen bir disiplindir.¹⁰ Bu çerçevede usûlün menşe ve kaynağı temelde kitap yani Kur'ân-ı Kerim'dir.¹¹ Hiyerarşik olarak kitaptan sonra sünnet gelmektedir. Bu yüzden Kur'an ve Sünnet müsbîh/hüküm koyan, icma ve kıyas ise müzhir/hükme götüren vasıta olarak değerlendirilmiştir. Diğer deliller ise fer'î delil olarak değerlendirilmiştir.¹² İstihsan bazen yöntem bazen müstakil bir delil sayılmış, örf ise istihsan gibi İslâm hukukunu donukluktan kurtaran bir gerçeklik olarak görülmüştür.¹³ İslâm hukukçuları, bu perspektifi ortaya koyarken delil, illet ve gerekçelerini de ortaya koymaya çalışmış, gâî olarak da ferd ve toplumun maslahatını da önemsemişlerdir.¹⁴ Bu yüzden hukuk hem muhterem hem de mukavvem olmuştur.¹⁵ Toplumda düzeni tesiste icracı fonksiyonu, saygınlığı ve üstünlüğü ile birlikte hakları tespit ve teslim etmede önemli bir perspektif ortaya koyarak, sözden ve sanallıktan öte amel ağırlıklı bir düzeni hedeflemiştir.¹⁶ İslâm dini de muamelatı dikkate alarak kitap ve sünnet çerçevesinde emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker prensibiyle emir ve nehiyleri bilen, itikadı düzgün, hukuka saygılı, adaleti temin ve dağıtımında hakkaniyetli, sosyal hayatta erdemli ve manevi değerlere önem veren ayrıca sosyal kabul görmüş İslâm dininin temel naslarıyla çelişmeyen örf ve adetlere saygılı bir toplum öngörmüştür.¹⁷

Kur'ân-ı Kerim'de bulunan "Örf ile emret, cahillerden yüz çevir."¹⁸ ayetinden hareketle âlimler örfü hukukî değer kabul etmiş ve bu konuda bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Örf, âdet, teamül, töre, gelenek ve görenek gibi kavramlar yakın anlamda kullanılmaktadır.¹⁹ Ayrıca örfün Kur'ân'da iki yerde²⁰, aynı kökten gelen marufun ise otuz dokuz yerde, genelde dinî emir yoluyla meşru ve iyi olduğu bilinen fiiller için kullanıldığı

¹⁰ "هي القواعد التي يتوصل بها المجتهد إلى استنباط الأحكام الشرعية العملية من الأدلة التفصيلية" Şer'î amelî hükümleri tafsîlî delillerinden çıkarabilmeye yarayan kuralların tamamına fikhî usûlü denir." Ebû'l- Sunâi Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed el-Esbehânî, *Beyânu'l-muhtasar şerhü muhtasar ibn Hâcib el-mebâdiu'l-usûliyyetu* (Beirut: Dâru'l-Medenî, 1986), 17-18.

¹¹ Fahrü'l-İslâm Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, tahrir, Kasım b. Kutluboğa thk. Said Bektaş (Beirut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2014), 94-95.

¹² Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 94-95.

¹³ Abdülkerîm Zeydân, *İslam Hukukuna Giriş* çev. Ali Şafak (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2017), 268-270.

¹⁴ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Mekâdu's-Şer'ati'l-İslâmiyye* nşr. Muhammed et-Tâhir el-Mîsevî (Amman: Dâru'n-Nefâis 1421/2000), 3/200-205.

¹⁵ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye*, haz. Ferhat Koca vd. (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 256-257.

¹⁶ Sami Selçuk, *Demokrasiye Doğru* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 46-49.

¹⁷ "Ma'rûfu emretmeyen münkeri nehyetmeyen bizden değildir." bk. Tirmîzî, *Sünenü Tirmîzî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Şirketu Matbaatu Mustafa, 1975), 4/322; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl*, Muhammed İbrahim Nasır-Abdurrahman Umeire (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1996), 5/19. İbn Aşur, örfü çoğunluğun yararına uygun olduğunu deneyerek kitlelerin gönüllerinin âşına olduğu ve güzel gördüğü tecrübeler olarak değerlendirmektedir. Muhammed Tâhir bin Âşur, *İslam Hukuk Felsefesi* çev. Vecdi Akyüz vd. (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 116-117.

¹⁸ el-A'raf 7/199.

¹⁹ Zeydân, *İslam Hukukuna Giriş*, 275-278.

²⁰ el-A'raf 7/199; el-Mürselat 71/1.

görülmektedir.²¹ Maruf toplum ve akl-ı selim olanlar tarafından güzel görülen, ihtiyaç anında bir fonksiyon icra eden şeydir. Bu bakımdan İnsanlığın ilk insan, ilk peygamberden türemesi ve diğer peygamberlerin de İslâm kemâle erinceye kadar insanlığa tebliğ ve tebyin ile görevli olmaları ve gerçekte toplumlarda iyi ve güzel olanın bu temele dayanması garip görülmemesi gereken bir düşünce biçimidir.²² Hz. Peygamber ile din kemâle ermiştir.²³ Hz. Peygamber de bu düşünceden hareketle, Müslümanların iyi gördüğünün Allah katında da iyi, Müslümanların kötü gördüğünün Allah katında da kötü olduğunu²⁴ ifade ederek bu düşünceyi temellendirmektedir. Bu da örf için delil olduğu gibi “İnsanların muamelesi ile kıyas/genel kural terk edilir çünkü teamül icma gibidir.”²⁵ kuralının, örfü Hanefi mezhebi için sükût-i icma konumuna getirdiği kanaatini uyandırmıştır.²⁶

Örf, insanların eskiden beri yapageldikleri işler, ameller ve duyulduğunda akla başka anlam getirmeyen sözlerdir.²⁷ Ameli ve fiili olarak ikiye ayrıldığı gibi ayrıca genel ve özel olarak da ikiye ayrılır. Örf kabul şartları açısından da fasit ve sahih olmak üzere ikiye ayrılır. Nassa muhalif olan, insanlarca malum olmayan, haramı helal sayan örf her ne kadar toplumda cari ise de kabul görmemiştir.²⁸ Ancak naslarla çelişmeyen haramı helal kılmayan toplumda malum olan örf ise hukukta esas alınmıştır. “Eşyada asıl olan ibahadır”²⁹ ve “örf hakem yapılır.”³⁰ gibi kaideler örfü müminler için hukuki kaynak yapar.³¹ Günümüzde de örf, mer’i hukukun da kaynakları arasında sayılmaktadır. Çünkü örf halkın içinde yaşayan ve süreklilik kazanan bir strateji, insan ilişkilerinde uygulanan bir kural olması hasebiyle genellik kazanmıştır. Hukukî norm ve etik değerler bazında da örf sosyal bir vakıa unsuru

²¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an* (Beyrut: D'aru'l-Marife, ts.), “urf”, md.; M. Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2001), “urf”, md. Hadislerde “ma'ruf” kelimesi sıkça kullanılmaktadır. Bk. Wiesick, *el-Mu'cem*, “urf”, md.

²² Zeki Koçak, “Mehmet Şener'in Örf-Âdet ve Göreneğin Hukuki Değeri, Müzakere”, *Din ve Gelenek* (İstanbul: 2011), 260-269; Selçuk Coşkun, “Kemal Sarıdıkçı'nın Gelenek- Görenek, Örf-Âdet ve Töre'nin İslam Dinindeki Yeri ve Önemi”, *Müzakere, Din ve Gelenek* (İstanbul: 2011), 39-55.

²³ el- Maide 5/3.

²⁴ “مارأى المسلمون حسنا فهو عند الله حسن” “Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir.” Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût ve Aherûn (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ty.) 1/379.

²⁵ Burhânüddîn Mergînânî, *el-Hidaye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008), 3/4; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhid b. Abdillhamîd es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, Tahrir, Abdurrezâk Gâlib el-Mehdi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 4/158.

²⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “el-Örf fi'l-fikhi'l-İslami”, *Dirasetün Fikhiyyetün ve Usûliyyetün* (İstanbul: İSAM,2019), 142-143; Kocak, *Müzakere*, 366.

²⁷ Ahmed Fehmî Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fi ra'yi'l-fukahâ* (Kahire: el-Matbaatü'l-Ezheriyye, 1947), 18-19; Hallâf, *İlmu Usûlu'l-Fıkıh*, 97-98.

²⁸ Zekiyyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkıh)* (Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 1996), 195-200.

²⁹ en-Nisa 4/24; el-En'am 6/120.

³⁰ Şemsüleimme es-Serahsî, *Şerhü's-siyeril-kebir*, nşr. Selâhaddîn el-Müneccid vd. (Kahire: Câmiâtü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971), 1/194; 4/16, 23-25.

³¹ Muhammed Hamîdullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 50.

haline gelmiştir.³² Bu bağlamda örf ve âdetin yeri, işlevi ve güncel fikhî meselelere etkisini yeniden bir değerlendirmeye almanın önemli olduğu kanaatindeyiz. Nitekim fikhın dayandığı ilimlerin tarif, mahiyet, konum ve işlevlerini bilmek Şâri'nin makâsıdını, hükümleri teşrî kılmadaki hikmetleri (gâî yorumu) kavramayı sağlar. Özellikle günümüzde Müslümanların karşılaştığı iktisadî ve ailevî konular, gıda maddeleriyle ilgili sorunlar, tıbbî konular ve ibadetlerle ilgili yeni fikhî meseleler bulunmaktadır. Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar kitap, sünnet, icma ve kıyas dışında diğer delillerin hangi şartlarla kabul edildiklerini ve nasıl bir işlev gördüklerini ortaya koymak da önemli bir husustur.³³ Tarihi tecrübeden yola çıkarak İslâm hukukunun örfü nasıl konumlandığını ve örfün güncel fikhî meselelerde nasıl bir çözüm ve dayanak konusu olduğunu irdelemek İslâm hukukunu güncel tutmanın yanında bu ilmi donukluktan uzak tutarak Müslümanların hayatlarına nasıl etki ettiğini anlamaya yarar ki bu da ilmin bir gereğidir.

1. Örfün Tarif ve Mahiyeti

Örfün tarifi yapıp mahiyeti belirlendiğinde onun İslâm hukuku düşüncesinde nasıl bir sosyal norm olduğu ortaya konulmuş olacaktır. Çünkü her bilimin bir takım usûl ve esasları bulunmaktadır.³⁴ Bu bilime dair kavramların tanımının bu usûl ve esaslar ile yapılması gerekmektedir. İnsan duyu organlarını kullanarak fiziki âlemde bulunan eşyayı algılar ve tarif etmeye gayret eder.³⁵ Toplumı ilgilendiren hususları ve toplumsal normları gözlemleri ve içtiktikleri ile zihninde kavramlaştırır ve ortaya koymaya çalışır.³⁶ Olayların mahiyetini, yani neliğini hem akıl süzgecinden hem de vicdan terazisinden geçirecek açıklar. Tarif yapılırken konular taaddüd/çoklu şekilde değil de, mevzular tek olarak ele alınır ve tanım bu şekilde yapılır.³⁷

Örf, عرف kökünden türeyen sözlükte bilme, tanıma, sabır, bilinen, cömertlik, bir biri ardına gelen vb. anlamlara gelmektedir.³⁸ Âdet, Arapça bir sözcük olarak عود kökünden türemektedir. Sözlükte, eski durumuna dönmek, geri çevirmek, bir alışkanlık haline

³² Şamil Dağcı, “Kan Davası ve Namus Cinayetlerinin Töre ile İlişkisi Ceza Hukuku Bakımından Analizi”, *Din ve Gelenek* (İstanbul: Ensar, 2011), 102-103.

³³ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidin, *Neşru'l-ârf fi binâ'i ba'zı'l-ahkâm ale'l-'urf* (Mecmûatü'r-resâil İbn Âbdîn içinde) (Dersaâdet: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmaniyye Matbaası, ts.), 2/115.

³⁴ Yasemin Işıktaş, *Hukukuğun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku* (İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, Doktora Tezi), 117-121.

³⁵ İbrahim Emiroğlu – Hülya Atunkaya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 131, 208.

³⁶ Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* (Ankara: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 99.

³⁷ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 57-67.

³⁸ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrer b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 9/154-158.

getirmek (عد /dönme, tekrarlama) anlamlarına gelmektedir.³⁹ Urf kelimesi Türkçede örf şeklinde telaffuz edilmektedir. İyi olan, yadırganmayan, peş peşe gelen biçiminde genelde iyi bilinen uygulamalar için kullanılır.⁴⁰ Âdet ise iyi olsun kötü olsun tekrarlanan uygulamalara denir.⁴¹ Fıkıh ve diğer ilmî literatüre bakıldığında örf ve âdet arasında anlam ve kapsayıcılık açısından iki çeşit ilişkinin varlığı görülmektedir. Kimine göre örf ve âdet eş anlamlıdır, kimine göre ise farklı anlamlara gelmektedir. İbn Âbidîn (ö. 1251/1836) ve Ali Haydar Efendi (ö. 1313/1935) gibi alimlere göre⁴² “Âdet muhakkemdir”⁴³ külli kaidesinde ifade edildiği gibi örf ve âdet aynı anlama gelmektedir. Örf sözlü, âdet ise fiilî durumların göstergesidir. Örf ve âdet arasında ifade edilen anlam farklılığı olduğu gibi, örf iyilik, güzellik ve cömertlik gibi güzel hasletleri ifade ederken; âdet ise iyi olanı ifade ettiği gibi kötü olanı da ifade edebilmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla fıkhîta delil olarak kabul edilen, bu anlamda âdet değil de genelde örf olmuştur. Örf, akılların onayıyla ve fitratların benimsemesi ile yaygınlaşıp meşhur olan şeydir.⁴⁵ Kur’ân-ı Kerim’de “Örf ile emret”⁴⁶, “Kadınlarınıza maruf ölçülerle davranın”⁴⁷ gibi ayetler de örfle itibar edileceğine işaret ederek, ma’rûf/selim akıl sahiplerince kötü sayılmayan, yapıldığında onlarca güzel görülen ve münkerin zıddı olan şeyleri ifade etmektedir.⁴⁸ Örf, fiilî/amelî ve kavli/sözlü olarak ikiye ayrılmakta olup yine fiilî/amelî ve kavli/sözlü örf de âmm/genel ve hass/özel olmak üzere kendi aralarında ikiye ayrılmaktadır.⁴⁹ Kur’ân ve Sünnete aykırı olmayan/sahih örf evlenmede denklik gibi ya da Kur’ân ve Sünnete aykırı olan/fasit örf içkinin içilmesi, kumarın oynanması gibi şeklinde bir ayırım da yapılmıştır. Fiilî/amelî örf genelde toplumsal bir norm olarak hukukî boşlukları doldurmaktadır. Halkın kendi aralarında alış

³⁹ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus* thk. Mustafa Hicâzî (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabi, 1408/1987), 8/443; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 9/154-158.

⁴⁰ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2005), 464-465.

⁴¹ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdulkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), 234-237; Hayreddin Karaman “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/369-370.

⁴² İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf*, 2/114; Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm* (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 1/44.

⁴³ *Mecelle*, mad. 36.

⁴⁴ Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli fahru'l-İslâm Pezdevî* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 2/140; Ahmed Fehmi Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fi re'yi'l-fukahâ*, 13; Muhsin Koçak vd. *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 156.

⁴⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, nşr. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/17.

⁴⁶ el-A'raf 7/199.

⁴⁷ el-Bakara 2/241.

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, *Akâmu'l-Kur'ân* thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013), 3/50; Ebû Abdillâh Farûddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî, *Tefsîru Fahri'r-Râzi (Mefâtihi'l-Ğayb)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 30/264; Zebîdî, *Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus*, 24/135-136.

⁴⁹ Abdulkadir Şener, *İslam Hukukuna Giriş* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 101-102.

verişte teslim-tesellümü sesiz yapması/bey'ut-teâtî mehrin muaccel/peşin ya da müeccel/vadeli ödenmesi, kira sözleşmelerinde kiranın henüz evden faydalanmadan ödenmesi bu kabil örf tendir. Kavli/sözlü örf ise halkın veled lafzını sadece erkek çocuk için kullanması ve et denildiğinde balığın buna dahil olmaması, hayvan lafzının at için kullanılması şeklindeki örf ise kavli örf e girmektedir.⁵⁰ Oysa İslâm hukukunun temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'de "Allah çocuklarınızın (miras payı) hakkında şöyle davranmanızı istiyor: Erkeğin payı iki kadın payı kadardır".⁵¹ denilmekle veled lafzı hem erkek hem kız için kullanılmaktadır. Yine balık için Kur'ân'da "O denizi de emrinize verdi ki ondan taze et yiyesiniz"⁵² denilmekle balık da et kapsamında değerlendirilmiştir. Müslümanların bütün devirlerde yaptığı, istisna' eser sözleşmesi, hamamlarda yıkanma ve kalma süresinin konuşulmaması, camiye ayakkabı ile girmeme gibi uygulamalara örf-i âmm denir. Belirli bir ülke, bölge veya halkın belirli lafız ve davranışlarına ise örneğin hayvan lafzını Iraklıların sadece at kastıyla kullanmaları ya da tüccarların tanıdıkları kişilerle devamlı alış veriş yaptıklarında onlardan şahit ve çek/senet istemeyip sadece özel ticari defterler "hesâb-ı cârî defterleri" istemesine örf-i hâss denilmektedir. Buradan kasıt bütün Müslümanlar arasında değil de belli bir kesim ve yörenin halkının ya da belli bir coğrafyada yaşayan halkların arasında geçerli olan teâmül veya kullanılan lafızlardır.⁵³

Kavramların tarifi kadar mahiyetlerinin bilinmesi de önemli bir husustur. Mahiyet, mantık ilminde beş külliye tarif ederken "ma hüve/ o nedir?" şeklinde olan sorunun cevabında olan külliler için kullanılmıştır.⁵⁴ Mahiyetü'ş-şey kullanıldığında bir şeyin mantık ve dil açısından ait olduğu cinsi beyan eder.⁵⁵ Bu bağlamda bir şeyin tasavvurunu ve neliğini ifade ederken bir kavramın mahiyetinin olması, tasavvurunun zihinde bulunması ve düşünülebilir bir şey olmasıdır. Nitekim kavramların mahiyetinin olduğu gibi çoğu zaman dış dünyada da gerçeklikleri yani hakikatleri bulunmaktadır.⁵⁶ Fakat bazı kavramların tasavvurda mahiyeti olsa da dış dünyada hakikatleri bulunmayabilir. Bir şeyin tarif ve mahiyetinde eâm ve 'ehas yön bulunmaktadır. Yani tarif ve mahiyet cins-i karibi ve faslı karibi ile ortaya konulur. Örneğin insanın canlı ve nâtik olması onun mahiyet ve tarifini ortaya koymaktadır.⁵⁷ Aynı şekilde örf sanal olmayıp hariçte, zihinde ve yazıda hakikati bulunduğu gibi, insanların çoğunluğunun veya bir cemiyetin benimseyip alışkanlık haline

⁵⁰ Celâleddin Abdurrahmân Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 93; Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, 196; Gazzalî, *Mustasfa*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 2/8- 9; İbrahim Kâfi Dönmez, "Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 87-93.

⁵¹ en-Nisâ 4/11.

⁵² en-Nahl 16/14.

⁵³ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, 195-200.

⁵⁴ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid Tehânevî, *Kitabu keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn* (İstanbul: Dâru Kahraman, 1948), 2/1313-1316.

⁵⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-ta'rifat*, thk. M. Abdurrahman vd. (Beyrut: Dâru'n- Nefais, 2007), 275; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut: Müessetü'r-Risale, 2012, 728.

⁵⁶ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 57-67.

⁵⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Bilim Yayıncılık, 1998), 47-54.

getirdiği fiiller veya duyulduğu zaman hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir manada kullanılması âdet haline gelmiş olan lafızlar olarak ilmi, gerçek ve mevcut olan bir form halinde toplumdaki fonksiyonelliğini icra etmektedir.⁵⁸ Örf özü itibarı ile bu anlama gelmektedir. Mahiyet olarak ise örf İslâm'ın mesajlarını topluma aktarabilmesi ve kendisini insanlara kabul ettirebilmesi açısından önemlidir. Genelde din (özelde ise fıkıh) ve beşerî (pozitif) hukuk sistemi örfü bu tarif ve mahiyet ile kabul ederek, insana verdiği değeri ortaya koymuş, onun aklının semeresini, tecrübesini ve toplumsal olarak ortaya koyduğu emeği bu kabilden değerli kılmıştır.

2. İslâm Hukuk Düşüncesinde Örfün Yeri ve İşlevi

Örf delili İslâm'ın mesajlarını topluma aktarabilmesi ve kendisini insanlara kabul ettirebilmesi açısından önemli bir vasıta olmuştur.⁵⁹ Bu çerçevede içtimaî iradenin bir tezahürü olarak örf, sosyal hayat akışını belirleyen faktörlerin başında gelmektedir.⁶⁰ Nitekim örfün, insanın ortak aklı ve tecrübesi sonucunda ortaya çıkan yazılı hukuk kuralları yanında adeta yaşayan hukuku temsil eden bir tezahürü bulunmaktadır. Yazılı hukuk kurallarıyla yaşayan hukuk kurallarının aynı doğrultuda ve bir uyum içinde olması aynı zamanda hukuk istikrarına da büyük ölçüde katkı sağlamıştır.⁶¹ Çünkü hukukî vakıa ile toplumsal vakıanın iç içe olduğu bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede hukukun norm ve etik değerinin yanında bir de sosyal vakıa unsuru bulunmaktadır.⁶² Bu unsura da örf denilmektedir.⁶³ İslâm dininin yaşanılan toplumlarda kabul gören ve naslarla çelişmeyen örf ve adetleri reddetmemesi insanların İslâm dinini kabul etmesinde olumlu bir etken olmuştur. İslâm dininin kısa zamanda Asya, Afrika ve Endülüs'e yayılması bu bölgelerde yaşayan insanların İslâm'ın temel naslarıyla çelişmediği sürece örf ve geleneklerini devam ettirebilmeleri sebebiyledir.⁶⁴ Bu milletlerin örf ve adetleri, İslâm dininin naslarına muhalif olmadığı, haramı helal, helali haram saymadığı sürece nazarı itibare alınmıştır.⁶⁵ Nitekim bütün şer ve hayırlar yaşanılan çağdaki insanlara ait olmadığı gibi yine bütün şer ve hayırlar önceki milletlere de ait değildir. Şerlerin de hayırların da bir tevarüsle geldiği

⁵⁸ Ümit Koca, "İslam Hukuku Açısından Örf ve Hükümlere Etkisi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2023), 95-132.

⁵⁹ Hayreddin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 369-373.

⁶⁰ Giorgio Del Vecchio, *Hukuk Felsefesi Dersleri* çev. Sahir Erman (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952), 12-25.

⁶¹ Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1991), 83-85.

⁶² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap- İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 377-389

⁶³ Şamil Dağcı, "Kan davası ve Namus Cinayetlerinin Töre ile İlişkisi", 102-103.

⁶⁴ Abdülcelil Candan, *Ulemânın Gücü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 26, 215, 221, 229-231.

⁶⁵ İhsan Şenocak, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1-9.

muhakkaktır. Önceki nesillerin de bir çok iyi ve güzel örf ve adetleri bulunmaktaydı.⁶⁶ Cahiliyede bile cömertlik gibi birçok güzel adet vardı. İslâm dini cahiliyede bulunan bu güzel örf ve adetleri kaldırmadı. Belki bunlara daha güzel ve yeni formlar giydirecek İslâm dininin içine aldı.⁶⁷ Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar bütün peygamberlerin dinleri ve ataları aynı kardeşler oldukları kaynaklarda haber verilmiştir.⁶⁸ Bundan dolayı toplumlarda kâmil akla ve fitrat-ı selime uygun olan muameleler dikkate şayandır. Çünkü dine davete muhatap olan bütün milletlerin peygamberlerle ilgili bir geçmişleri bulunmaktadır. Bu, zamana yayılmış uygulamalar daha sonraki zamanlara adet, gelenek, görenek ve töre olarak aktarılmıştır. Maruf ve meşru olan bu örf ve adetler köken itibarıyla semavi dinlerin bakiyeleri olarak görülebilir. Peygamber neslinden türeyen bu insanlar her ne kadar tevhid ve onun ilkelerinden uzaklaşmış olsalar da peygamberlere dair bir desen taşımaları gerçeklikten vabeste değildir.⁶⁹

Bu gerçeklikten hareketle fıkıh usûlü teşekkül etmesi ve kaidelerinin belirlenmesinde kitap ve sünneti kendisine esas almıştır. Ayrıca oluşumu esnasında akli verilerin delâletiyle insanların tabiatına yerleşmiş ve selim tabiatlarca benimsenen, devamlı (müttarid), galip/baskın olan, toplumda yerleşik halde olan, nassa aykırı olmayan ve akit yapılırken açık irade beyanı ile çatışmayan, eskiden beri devam eden örflere de riayet edilmiştir.⁷⁰ İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an'da "Sen affet, örfü emret..."⁷¹, "Annelerin yiyecek ve giyeceğini ma'rufa göre sağlamak babanın görevidir..."⁷² ayetleriyle örfün delil olacağı vurgulanmıştır. Yine Hz. Peygamber cahiliye döneminde uygulanan istisna' akdi hakkında hüküm verirken İslâm dininin zarûret, maslahat, adalet ve rahmet olan boyutundan hareketle bu uygulamayı uygun görmüştür. Hz. Peygamber de günün cari olan örf ve gelenekleri çerçevesinde kendisine mühür işlevi gören bir yüzük ve mescidde üzerine çıkıp halka konuşma yaptığı bir minber yaptırmıştır.⁷³ Rumları İslâm'a davet ederken diploması geleneği olarak mühürsüz mektupların okunmayacağını değerlendirmiş, cari örf'e uygun davranmış ve yüzüğü mühür olarak da kullanmıştır. Hz. Ömer döneminde Bizans tüccarlarından alınacak vergi miktarının belirlenmesi ve divanın kurulması da yine örf'e

⁶⁶ Zeki Koçak, "Örf ve Âdetin Hukuk Metodolojisindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 37/2 (2001), 59-72.

⁶⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslam* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsî'l-Arabi, 1993), 5/368-492, 4/264-310; Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliyye Ehli Kitap Örf ve Âdetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 27-236, 280-387, 292-465.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsir (Beyrut: Dâru Tavgî'n-Necâh, 1422/2002), "Enbiya", 44; Ebü'l-Hüseyn Mislim b. El-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabi, 1374/1955), "Fedail", 143-145.

⁶⁹ Selahattin Kıyıcı, *İslam Hukukunda Örf ve Adet* (İstanbul: İşaret Yayınevi, 1990), 3-19.

⁷⁰ Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fi re'yi'l-fukahâ*, 67; Ömer b. Abdülkerim Cîdî, *el-Urf ve'l-amel fi mezehibi'l-Mâlîkî* (Mağrib: Matbaat-u Fudale, 1982), 112; Âdil b. Abdulkadir b. Muhammed Veli Kutve, *el-Urf hücciyetühü ve eserihü fi fikhi'l-muâmelâti'l-mâliyyeh inde'l-Hanâbile* (Mekke: Mektebetü'l-Mekiyye, 1997), 241-242.

⁷¹ el-A'raf 7/199.

⁷² el-Bakara 2/233.

⁷³ Buhârî, "Libâs", 46; "Salât", 64; "Buyû", 32.

göre olmuştur.⁷⁴ Bu örneklerden görüleceği gibi örf İslâm toplumunda işlevselliğini daima korumuştur.

Usûl-i fıkihta kitap, sünnet, icma ve kıyas aslî delil olarak kabul edilirken istihsan, istihlah/maslahat, istishab, sedd-i zeria, örf vb. deliller ise bazı fikhî mezheplerce delil olup olmayacakları hususundaki ihtilaflardan dolayı fer'î delil olarak değerlendirilmişlerdir. Fer'î delillerin kıymet ve hükme esas olma önceliği asli delile yakınlığına göre belirlenir ve delil bu ölçüde işlevsellik kazanır, kıymetlenir. Örneğin şer'u men kablena delili kitap ve sünnete dayanmaktadır.⁷⁵ Nesh edilmediği sürece Müslümanlar için de delil sayılmaktadır.⁷⁶ Bu perspetifle örf ve teâmül haline gelmiş güzel adetler de amel-i icma' şeklinde toplumsal hayatta bir rol oynamıştır. Bu iki delil devam edegelen uygulamaların ve insanların yaptıklarının bir değerinin olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bir dinin veya hukuk sisteminin örfü dikkate alması o dinin veya hukuk sisteminin insana, insan aklına, ortak tecrübeye, ortak akla ve insan emeğine değer verdiği anlamına gelmektedir.⁷⁷ Çünkü insanlar devamlı olarak kötülük üzere bir araya gelmezler, ortak aklın bulduğu güzel ve iyi şeyler de bulunmaktadır. Sosyal ve hukukî yaşamda insanların akıllarıyla bulup örfileştirdikleri birçok şey bulunmaktadır. İslâm dini de bir hukuk sistemi oluştururken toplumda var olan yanlış ve kötü şeyleri ilga etmiş ya da ıslah etme ve düzeltme yoluna gitmiştir. Nitekim örfler bir anda oluşmadığı gibi bir anda da yok edilemez. Bu manada örf süreklidir ve moda kavramı ile alelâde olan şeylerden farklılık arz etmektedir. Örflerin oluşması birçok unsura dayanmaktadır. Sosyal çevre, bireysel, kamusal ve idari menfaatler, taklit, veraset, ihtiyaç, umumu'l-belvâ olgusu örflerin oluşmasında etkisi olan bir takım nedenlerdir. Düğün ve bayramların icrası, yas meclisleri örfün belli başlı örneklerindedir. Temelde İslâm dininin normatif yönünü yansıtan İslâm hukuku örf ve âdeti mutlak olarak red etmediği gibi aynı şekilde mutlak olarak kabul de etmemiştir. Dinin temel esasları bakımından bunları değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁷⁸ Şer'î bir nassa muhalif olmayan, muteber bir maslahata engel olmayan ve mefsedete götürmeyen örfü sahih kabul etmiştir. Şer'î bir nassa ters olan, bir zararı celbeden veya bir maslahata engel olan örfü de fasid kategorisinde değerlendirmiştir.⁷⁹ Bu bağlamda örfün İslâm hukuk düşüncesinde hükme kaynaklık etmesi için bir takım şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlara göre örfün umumi, muttarid veya galip olması gerekir. Yani örfün toplumun tamamında yaygın, sürekli veya baskın bir çoğunluk tarafından uygulanması gerekir. İslâm hukuku alanında kadifikasyon

⁷⁴ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac* (Beirut: Dâru'l-Mar'rife, 1399/1979), 135.

⁷⁵ Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî, *Mirâcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 1/111.

⁷⁶ el-Kâkî, *Mirâcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye*, 1/111.

⁷⁷ Hallâf, *İlmü usûli'l-fıkıh*, 100.

⁷⁸ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân Kârafî, *el-Furûk* thk. Halîl el-Mansûr (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/150-152.

⁷⁹ Ali Kaya, "İslâm Hukukunda Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusuna Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 181-206.

şeklinde telif edilen Mecelle-i Ahkam-ı Adliye’de de bu hususa değinilerek bazı kaideler ortaya konulmuştur. Örf ile ilgili durumlar şöyle formülize edilmiştir. “Adet ancak muttarid veya galip oldukça muteber olur.”⁸⁰ Başka bir şart ise örfün ihtiyaç anında mevcut olmasıdır. Sonradan meydana gelen örf (târî olan) dikkate alınmamıştır. Hukuki vakıa veya tasarruf teşekkül ettiği zamanda örfün de tatbik edilen, mukârin/eş zamanlı olması gerekmektedir. O sırada mevcut olmayan, geçmişte kalmış ve unutulup terkedilmiş veya sonradan ortaya çıkmış müteahhir/sonradan ortaya çıkan bir şey olması durumunda ise o örfe itibar edilmemiştir.⁸¹ Yine örfün açık bir irade beyanıyla çatışmaması gerekmektedir. “Tasrih mukabelesinde delâlete itibar yoktur”.⁸² Yani açık irade beyanı varken delâlete başvurulmaz. Örfün hukuki bir dayanak olması için örfün şer’î bir delil veya İslâm hukukunun prensiplerine muhalif olmaması lazımdır. Bu bağlamda din insanlara tabi olamaz, insanların dine tabi olmaları gerekir. Ayet bu hususu vurgulayarak “Eğer hak onların arzularına tabi olsaydı, şüphesiz gök ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi”⁸³ şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. Bu bağlamda bir belde de mehir bazen muaccel/peşin bazen de müeccel/vadeli ödeniyorsa burada örf geçerli olmaz. Yine evlenme akdinde mehrin ödenme şekli kararlaştırılmamış ise taraflar arasında bir niza/anlaşmazlık meydana gelirse hâkim o belde de evlilik akdi yapıldığı zamanki uygulamayı esas alır. Taraflar evlilik akdinin kuruluşu esnasında açık irade beyanıyla mehrin ödenme biçimini belirlemiş iseler artık örf esas alınmaz, tarafların irade beyanlarının gereği olarak birbirlerine sunmuş oldukları ödenme şartı esas alınır. Toplumda şer’î delile yahut İslâm hukukunun ilkelerine aykırı olan sarhoşluk veren içkilerin içilmesi ve ticari hayattaki faiz/riba gibi muameleler örf haline gelmiş ise bu tür örf ve adetlere itibar edilmez.⁸⁴

İslâm âlimleri, İslâm’ın esas prensiplerinden birine muhalif olmayan meşrû, makbul ve sahih örfün, şer’î hükümlerin kaynaklarından biri olduğunu ve hüküm istinbatında müracaat edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu konudaki düşünce ve kanaatlerini temellendirmek ayrıca örfün kolektif toplumsal bir olgu olduğuna vurgu yapmak için “telakki’l-ümme bi’l-kabul” kabilinden bazı deliller serd etmişlerdir. “Allah, benim ümmetimi dalalet üzerine birleştirmez.” “Allah’ın eli camaatle beraberdir.” “Kim (ümmetten)ayrı düşerse cehenneme ayrı düşer.”⁸⁵ “Müminlerin güzel gördükleri şey Allah nezdinde de güzeldir, çirkin gördükleri şey de Allah nezdinde çirkindir.”⁸⁶ İnsanların güzel gördüğü örf’e aykırı hareket etmek, güçlük ve sıkıntıya sebep olur. Bu konuda Kur’an’da

⁸⁰ *Mecelle*, mad. 40.

⁸¹ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbah ve’n-nezâ’ir* thk. Zekeriyya Umeyrat (Beirut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2017), 158-160.

⁸² *Mecelle*, mad. 13.

⁸³ el-Mü’minûn 23/71.

⁸⁴ Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü’l-Fıkıh)*, 195-200.

⁸⁵ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi’s-Sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye: 1996), “Fiten”, 7.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/379.

“Allah sizin için dinde bir güçlük kılmadı”⁸⁷ buyrulmuştur. İslâm toplumlarında sonradan kadifiye edilen hukuk metinlerinde ve Mecelle’de “Adet muhakkemdir.” “Nâss’ın isti’ mali bir hüccettir ki onunla amel vacip olur.” “Âdet ancak muttarid yahut galip olduğunda muteber olur.” “İtibar galib-i şayiadır, nadire değildir.” “Örfen bilinen şey, şart koşulmuş gibidir.” “Örf ile tayin nas ile tayin gibidir.” “Beynettüccar maruf olan şey beyinlerinde meşrûat gibidir.” “Örf ile tayin nas ile tayin gibidir.”⁸⁸ şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bu perspektifte İslâm hukukunun normatif boyutunu naslar, icma ve kıyas ortaya koyarken tefsirini ve sosyal boyutunu sanki örf ortaya koymuştur. İslâm hukukunda Şâri’ Teâlâ bazı boşluklar bırakmıştır. Makâsîd, maslahat, ihtiyat ve hikmeti teşrii hükümlerin sadece kazaî boyutunu değil diyanî boyutunu da ortaya koymuştur. Bu anlamdaki kanunî boşlukları da istihsan, ıstıshab, maslahat ve örf doldurmaktadır.

Örf ve adetin bu değerlendirmelerle hukuk kuralı olması tabii bir durum olarak tezahür etmektedir. Örfün sürekli tekrar etmekle stratejik bir süreklilik kazanması onun maddi unsurunu, süre gelen bu tekrarın bir davranış biçimine dönüşmesinin zorunluluğu onun manevi unsurunu, yine bu örf ve adetin uygun bulunanları devlet tarafından müeyyidelerle desteklenmesi onun kanuni unsurunu oluşturmaktadır.⁸⁹ Örneğin medeni kanunun birinci maddesinde “ Kanunda uygulanabilir bir hüküm yoksa, hâkim örf ve adet hukukuna... göre hüküm verir.” ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca ticaret kanununun birinci maddesinde “Hâkim, hakkında ticari bir hüküm bulunmayan ticari işlerde, ticari örf ve adet, bu da yoksa genel hükümlere göre karar verir.” şeklinde bir gerçeklik ortaya konulmuştur. Bu bağlamda örfün kanunda ortaya çıkacak boşlukları doldurması ve ona müracaat edilmesi onun tamamlayıcı boyutu, örfe kanunun doğrudan gönderme yapması onun yorumlayıcı boyutu ve bazı durumlarda örfün kanun değiştirmesi veyahut kaldırması örfün zorlayıcı fonksiyonu açısından önemlidir.⁹⁰ Bu da gösteriyor ki toplum içinde uzun zamandan beri tekrarlanan ve toplumun kendisine uyulmasını zorunlu saydığı ve hukuk düzeninin kendisine atıfta bulunduğu ortak davranışlar olarak örf ve adetler bir fonksiyon icra etmektedir.⁹¹

İslâm hukuku da teşekkül ederken kitap ve sünnet ekseninde maksad, maslahat ve adaleti esas alarak, hikmeti teşrii de önemseyerek insanın kerem sahibi ve saygın olduğuna vurgu yapmıştır. Onun faaliyetlerini şayet kendi düzeni çerçevesinde uygun bulmuş ise bir değer atfetmiştir. Yeryüzünde fesat çıkarmamayı emretmiş ve Allah’ın salih kullarının yeryüzünü islah edeceklerini ve yeryüzüne varis olacaklarını beyan etmiştir. İslâm âlimleri de bu temel düşünceden hareketle usûl-i fikh ve fûrû-i fikh çerçevesinde hüküm verirken örfü işlevsel olarak kullanmışlardır. Örneğin Karâfi (ö. 663/1285) yemin ile ilgili şartları

⁸⁷ el-Hacc 78.

⁸⁸ Mecelle, mad. 36-45.

⁸⁹ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin, 2016), 169-171

⁹⁰ Yasemin Işıkaç, *Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku* (İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, Doktora Tezi), 117-121.

⁹¹ Selahaddin Sulhi Tekinay, *Medeni Hukuka Giriş Dersleri* (İstanbul: Beta Basım Yayın 1984), 66.

sıralarken aklen, âdeten ve şer'an mutaazir olmamalı şeklinde bir beyanla âdetin önemine değinmiş ve diğer iki hususa âdet olgusunu da eklemiştir.⁹² Diğer bir İslâm âlimi olan Devâlibî (ö. 1382/2004), Kur'an'da hüküm kaynaklarını sayarken "örf ile emret, cahillerden yüz çevir" ayetinden yola çıkarak örfü üçüncü kaynak olarak görmüştür. Devâlibî'ye göre örf ve âdet toplumun maslahatını gerçekleştirmeye matuf olmalıdır. Şayet maslahatı gerçekleştiriyorsa kitap, sünnet, icma ve kıyasın bu gibi örf ve âdetin delil olmayacağını ifade ettiğini vurgulamıştır. Hz. Peygamber'in ilk muhatapları olan Arapların bütün örf ve âdetlerini ilğa etmemesinin de bu olguyu desteklediğini ifade etmiştir. Bu bakımdan örfün müstakil bir delil olduğunu söylemiştir.⁹³ Neseî (ö. 710/1310) ise el-Mustasfâ adlı fıkıh eserinde örfü aklî verilere uygun vicdanlarda yer edebilen ve selim fitratlarca uygun bulunan şey olarak ifade etmiştir.⁹⁴ Bu âlimlerin örf hakkındaki ifadeleri de günümüz ifadesiyle "bilim, sistemli ve güvenilir bilgiyi ifade eder." şemsiyesi altında ortak konsensüsün tezahürü olmaktadır.

Örf ve âdetin toplum hayatında sosyal bir olgu olarak tezahür ettiği görülse de zamanla değişebileceği ve fiilen de değiştiği malumdur. Çünkü uygulanabilir bir hukuk sisteminde bazı sosyal değişimlere bağlı olarak değişim ve gelişmelerin olması normal kabul edilmektedir.⁹⁵ Bu etkenler, morfolojik, ekonomik, eğitsel, siyasal, ideolojik, dinî ve ahlakî etkenler şeklinde sıralanmaktadır.⁹⁶ Bu sebeple kaynağı örf olan hükümlerin örfün ve âdetin değişmesiyle, yani asıl'daki değişimin fer'de de değişikliği gerektirmesiyle, başka bir duruma evrilmesi kaçınılmazdır.⁹⁷ Bu hususu ifade etmek için usûl alimleri şöyle bir prensip ortaya koymuşlardır. "Ezmanın tağayyuru ile ahkâmın tağayyuru inkâr olunamaz".⁹⁸ Bu olgusal gerçeklikten dolayı aynı mezhepten olan fakihler bile zaman içinde farklı düşüncede olmuşlar, bazen aynı konuda ihtilaf etmişlerdir. Bu ise zaman ve devir ihtilafı olarak görülmüş, delil ve hüccet ihtilafı olarak görülmemiştir.⁹⁹ Ebu Hanife kısas ve hadlerin dışındaki cezalarda şahidlerin adalet vasıflarının zâhiren varlığını yeterli görürken sonraki dönemlerde talebeleri İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhamamed toplumun manevi duyguları zayıfladığı ve adaletin gerçekleşmesi konusunda güvenlerini kaybettikleri için şahitlikte zahirî adaletin yeterli olmadığını vurgulamışlar, bazı hukukî kararların nasıl uygulanacağını göstermek ve hukuk sisteminin güvenilirliğine vurgu

⁹² Kârafi, *el-Furûk*, 3/152-154.

⁹³ Muhammed Ma'ruf Devâlibî, *el-Medhal ila ilmi usûli'l-fıkıh* (Suriye: Matbaatu Camiati's-Suriyye, 1958), 27-28.

⁹⁴ "ما استقر في النفوس من جهة العفول، وتلقته الطباع السلمية بالقبول" Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *el-Müstasfâ* (Beyrut: Dârul'kütüb, 1850), 50.

⁹⁵ Nuri Kahveci, "Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2006), 48.

⁹⁶ Nihat Dalgın, "Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslam Hukuku", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2004), 75-85.

⁹⁷ Salih Avaz Muhammed Neccâr, *Eserü'l-urf fi teşrii'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmii, 1979), 1-23.

⁹⁸ *Mecelle*, mad. 40.

⁹⁹ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, 195-200.

yapmak için diğer bazı tahammül ve eda şartlarını gerekli görmüşlerdir. Böylece şahitlerin tezkiyelerini istemişlerdir.¹⁰⁰ Yine riba ile ilgili hadiste altın ve gümüş için veznî'lik (tartıyla mübadele/değişim), buğday, arpa, hurma ve tuz için keylî'lik (ölçek ile mübadele/değişim) özelliği yer almış ise de sonradan İslâm hukukçuları Ebû Yûsuf'un içtihadını esas alarak nasdaki bu beyanın o dönemdeki mevcut örf'e dayalı olduğunu, dolayısıyla bu malların cari örfte geçerli üsûle göre değişiminin/mübadelesinin yapılacağı sunucuna varmışlardır.¹⁰¹ Ebu Hanife ikrahı sadece dönemin sultanının tehdidiyle sınırlarken yine talebeleri Ebû Yûsuf ve Muhammed ise sultanın dışındakilerin zorlamalarını ve tehditlerini de ikrah kapsamında kabul etmişlerdir.¹⁰² Gasp edilen malın artışıdaki meselede Ebu Hanife'nin öğrencileri dönemin örf ve âdetlerini esas alarak farklı hükümler vermişlerdir. Aynı şekilde İslâm'ın ilk dönemlerinde Kur'an öğretimi için ücret talep edilmezken sonradan, bununla meşgul olanlara vakitlerini Kur'an öğretmeye hasr ettikleri için geçimlerini sağlamaları amacıyla bir ücret tayin edilmiştir.¹⁰³ Eski dönemlerde evlerin yapılışı, biçimi ve iç kısımlarının büyüklüğü birbirine benzediği için evin bir odasının görülmesi akid yapıldıktan sonra görme muhayyerliğini ortadan kaldırırken sonradan ev içindeki odaların büyüklüğü ve özellikleri birbirinden farklı olmaya başladığı için bütün odaların evsafını görmek mecburi kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Örfün delil kabul edildiği ancak zamanla değişime uğrayacağına tarihi bir delil de Şafî mezhebindeki kavli-kadim ve kavli-cedid kavramlarıdır.¹⁰⁵ Malikî mezhebinin de amelü ehl-i Medine'yi esas alması kimi zaman rivayetlerin bu delilin çelişmesi de örfün toplumdaki işlev ve yerine işaret etmektedir.¹⁰⁶ Bu işleviyle örf gerek teşri (hukuk kuralları koyma) gerekse yargı ve fetvâ açısından İslâm hukukunun kaynakları arasında sayılmıştır.¹⁰⁷ Dolayısıyla örf Müslüman toplumunu aynı zeminde buluşturmaya bir vasıta olmuş ve toplumun İslâmî hükümleri kabul etmesini ve uygulamasını kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda örfün delil kabul edilmesi İslâm hukukunun dinamizmini, onun her yerin ve zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli zengin bir hukuk olduğunu göstermeye değer bir olgudur.

3. Örfün Güncel Fıkhî Meselelere Etkisi

İslâm hukukçuları temelde kitap, sünnet, icma ve kıyasa dayanarak şer'î ameli meseleleri çözümlemişlerdir.¹⁰⁸ Ancak zamanla Müslümanlar yeni bazı meselelerle de

¹⁰⁰ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkh)*, 195-200.

¹⁰¹ İbn Âbidin, *Neşru'l-arfî binâ'i ba'zî'l-ahkâm alâ'l-urf*, 2/119.

¹⁰² Muhammed Ebu Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, (Ankara: DİB Yayınları, 20219, 225-266.

¹⁰³ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkh)*, 195-200.

¹⁰⁴ Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 46-54

¹⁰⁵ Muhittin Özdemir, *Şafî Fıkh Literatürü ve Terminolojisi* (Ankara: DİB Yayınları, 2023), 110-119.

¹⁰⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân Karafî, *Şerhu Tenkîhu'l-fusûl fi ihtisârî'l-mahsûl fi'l-usûl*, nşr. Sıdkı Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004), 350.

¹⁰⁷ Ahmed b. Ali Seyr Mübareki, *el-Urf ve eserhu fi's-şeria ve'l-kanun* (Riyad: y.y. 1992), 1-15.

¹⁰⁸ Asım Cüneyd Köksal – İbrahim Kâfi Dönmez, "Usûl-i Fıkh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/201-210.

karşılaşmışlardır. Bu meselelerin hükümleri bazen İslâm dininin temel kaynaklarında açık bir şekilde bulunamamıştır. İslâm âlimleri İslâm toplumunun karşılaştığı bu problemleri çözmeyi görev olarak benimsemişler ve fıkıh metodolojisinde yeni birtakım delil ve yöntemlerin olgusal gerçekliklerini de aramışlardır.¹⁰⁹ Vahiy ve sünnet perspektifinde makâsîd, maslahat ve adalet ölçeğinde istihsan, maslahat, ıstıshab ve örf gibi yöntem, delil veya hükme götürecektir vasıtaları aslî delillerin dışında fer'î delil olarak ortaya koymuşlardır.¹¹⁰ Bu fer'î delilleri karşılaştıkları yeni ya da güncel fikhî meselelerin çözümünde kullanmışlardır.¹¹¹

Güncel meseleler kavramı tarihi fıkıh tecrübesi açısından incelendiğinde bunun sahabe dönemine dayandığı görülmektedir. Çünkü hakkında nas bulunmayan bütün meseleleri nâzile ve vakiât şemsiyesi altında toplamak mümkündür. Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'i (v. 20/640) Yemen'e kâdi olarak görevlendirdiğinde onu Medine dışına kadar uğurlamış ve bu sırada aralarında yargı tarihine geçecek bir konuşma geçmiştir. Rivayete göre Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'e hitaben "Sana bir anlaşmazlık getirildiğinde neye göre hüküm vereceksin?" diye sormuş, "Allah'ın kitâbı'ndakine göre" cevabını almıştır. "Allah'ın Kitabında bulamazsan?" diye sormuş, "Resulullah'ın sünnetine göre" cevabını almıştır. "Allah Kitabında ve Resulullahın Sünnetinde de bulamazsan isen?" diye sormuş ve "Kendi görüşüme göre icthad ederim ve vazgeçmem (davayı hükümsüz bırakmam)" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu cevabı üzerine eliyle Muaz'ın göğsüne vurarak, "Peygamberin elçisini Peygamberinin hoşnut olduğu cevaba muvaffak eden Allah'a hamolsun" demiştir.¹¹²

Fıkıhın tarihi tecrübe ve geleneğini incelediğimizde yeni çıkan birçok meselede İslâm âlimlerinin icthadda buldukları ve meselenin hükmüne mesned nasları bulamadıklarında mevcut nasların perspektifinde bu yeni meseleleri çözdükleri görülmektedir.¹¹³ İslâm dininin dinamik bir yapıya sahip olması, her zamana ve mekâna hitap etme özelliği bu perspektifi gerektirmektedir. İnsanlar zoklukla karşılaştıklarında maslahat, makâsîd ve adaleti tesis etmek için icthad yapmışlardır.¹¹⁴ Genelde müctehidlerin takip ettiği metot ise zorlayıcı yorumlardan kaçınarak toplumun genel maslahatını ve örfünü esas almak olmuştur. Bu metodun dayanağı da geldiği ilk yıllarda İslâm'ın, muhatap olduğu Arapların bütün adetlerini ilga etmemesidir. Nitekim İslâm, alım-satım, kira, rehin, kasâme, diyetin âkileye yüklenmesi, mudarebe, Muzâraa, musâkât gibi

¹⁰⁹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları* (ed. Vecdi Akyüz), (İstanbul: Beyan, 2005), 53-55.

¹¹⁰ Osman Şahin, "İstihsan Yönteminin Aklî Gerekçeleri ve Bazı Uygulama Şekilleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (2008) 41-75.

¹¹¹ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 71-74.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/230; Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, 132.

¹¹³ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 13-17.

¹¹⁴ H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432-445.

emek-sermaye, amel-mal şeklinde ortaya çıkan mülk ve akit şirketleri vb. sözleşmelerde, mirasçılık, velayet, evlilik, evlilikte eşler arası denklik gibi konuları ana hatlarıyla koruma yoluna gitmiş ve bunlar üzerinde bazı küçük değişiklikler yapmıştır. Riba, kumar, kız çocuklarının diri diri gömülmesi, kadınlara mirasçılık hakkının tanınmaması, kabirlere mum dikilmesi vb. İslâm'ın temel akîdelerine ters olan kötü adet ve örfleri ise ortadan kaldırmıştır.

Günümüzde de bir çok yeni hususun dini hükmüne dair tartışma yaşanmaktadır. Gerek toplumda yaşayan Müslümanlar gerekse İslâm âlimleri ibadet konularından muâmelâta, muâmelât konularından ferâize kadar çeşitli alanlarda yeni meseleleri irdelemektedir.¹¹⁵ Şehirleşmeyle birlikte seferilik, giyim kuşam, ibadetlerde mezhep uygulamaları, bayram ve düğün gibi törenler, evlenmede öne sürülen maddi hususlar, sağlık, tedavi biçimleri, eğitim, seyahat konularındaki mahremiyet hususları, çalışma hayatındaki durumlar, ticaret hayatında yeni birçok akid çeşidi ortaya çıkmıştır. Finansman sağlamak için zamanla ortaya çıkan para vakıfları, bey' bi'l-vefa, bey' bi'l-istiğlal ve bey'u'l-'iyne gibi hususların da örf dayalı tarafları bulunmaktadır. Bu karşılaşılan yeni güncel meselelerin genel ilkeleri kitap, sünnet, icma ve kıyas gibi delillerde bulunmakla birlikte detayları bulunmamaktadır.¹¹⁶ Ortaya çıkan ihtiyaca binaen İslâm alimleri İslâm'ın ilk dönemlerdeki karşılaşılan meselelerin çözümünde kullanılan metodları takip ederek ve örnek alarak kendi çağlarındaki yeni fikhî meselelere çözümler ortaya koymaktadır. Coğrafi koşulları, zamanın değişkenliğini üretimdeki teknolojik usulleri, kamusal hayattaki hizmet kollarını ve onlara dair oluşturulan ortamları İslâm dininin genel nasları çerçevesinde değerlendirmektedirler. Bu hususların bazılarının nüveleri fikhî kitaplarının kerahiye bölümlerinde geçmektedir. İslâm hukukçuları yeni konuları bazen bu meselelere kıyas ederek çözmektedirler. Bu hususları ifade ederken örf ve adetin fikhî üsülü çerçevesinde konulan şartlarıyla çelişmeyen örf ve adetleri de esas alarak hukukun yardımcı kaynağı olduğunu kabul etmektedirler. Böylece âdet, gelenek, görenek ve törelerin de maruf ve meşru olan örf niteliği taşıyanları bu gerçeklikten bigane kalmamış, İslâm hukukçuları bu kabilden olan örf ve âdetleri bazı durumlarda meşru bir dayanak olarak görmüşlerdir.¹¹⁷ Bunun için de ilk dönem fakihlerinin bazı ictihadlarını örnek göstermişlerdir.

Örfün güncel fikhî meselelere etkisine bakıldığında İslâm fikhînin tarihi mirası ve geleneği çerçevesinde muâmelât ve ukûbât konusunda pratikte bir çok örneklerine raslanmaktadır. İstisna' (eser sözleşmesi) akdi yaygın bir hukukî norm ve örf olarak

¹¹⁵ Hayreddin Karaman, *İslam Işığında Günün meseleleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 1-19; 196; Hayreddin Karaman, *İş ve Ticaret İlmihali* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 13-23.

¹¹⁶ Enver Osman Kaan, *İslâm Hukukunda Şirket Yapısı ve Sürekliliği Sorunu*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 123-129.

¹¹⁷ İsmail Hakkı İzmirli, "Örfün İslâm Hukukundaki Yeri", notlarla sad. Osman Şahin, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 207-216; Abdulbari Aziz Othman, "İslâm Hukukunda Örf Dayalı Fikhî Kâideler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/8-9 (2018), 104-130.

toplumda uygulanmaktadır.¹¹⁸ Bu akde dayanarak günümüzde maket üzerinden gayri menkul (konut, ofis, devre mülk vb. şeylerin) satımı yapılmaktadır. Bazı yerlerde emtianın bedelinin belli taksitlerle ödenmesi, avukatlık ücretinin bir kısmı peşin bir kısmının davanın kazanılmasından sonra ödenmesi, iş yeri ve evlerin kirasının üç aylık veya yıllık ödenmesi, kargo ücreti gibi hususlar cari örften etkilenmektedir. Hırsızlık suçunda da hırz, yani malın korunan bir alanda olması şarttır. Bu mal örfte nasıl korunuyorsa o şekilde olması gerektiği esas alınmıştır. İhtikâr/karaborsacılık kapsamındaki mallar, yeme içme adabı, kıyafet şekli, ev dekorasyonu, bazı ticari işlemler de bu kabildendir. Günümüzde ribevî malların tartı ve ölçü ile satımlarında ve değişimlerinde yine örf etkili olmuştur. Nitekim klasik dönemde altın ve gümüş tartı ile satılmakta iken günümüzde tuz gibi diğer bazı ribevî mallar da kilo ile satılmaktadır. Faiz işleminin olmaması için değişim yapılan mallarda cinslerin birbirlerinden ayrı olması gerekir. Hangi cins kumaş ve malın farklı olduğu ise yine örf esas alınarak belirlenmiştir.¹¹⁹ Evlenmede tarafların birbirlerine verdikleri eşyaların hediye mi, mehir mi olacağı ya da nafakanın içeriği günümüz şartlarında örften etkilenmiştir. İlk dönemlerde ev alınırken evin dışını ve avlularını görmek yeterli iken günümüzde örfen evin bütününe görmek gerekmektedir. Evin tapu kayıtlarında yer aldığı arsanın ada ve parselinin bilinmesi de bu husustandır. Yine eski zamanlarda satılmayan arı ve bazı böcek (ipek böceği vb.) türleri günümüzde mal kapsamında satılmaktadır. Çeşitli böcek zehirleri de ilaç sektöründe mal olarak alınıp satılmaktadır. Muâmelât konusunda daha bir çok konunun örften etkilendiği görülmektedir. Bu çerçevede Hanefî mezhebi özelinde fakihlerin telif ettiği çeşitli eserlerde batıl ve fasid akidlerin değerlendirilmeleri ve bu akidlere yönelik hükümlerin değişimi örfle bağlı olarak zamanla farklılık arzettiği görülmektedir.¹²⁰

Farklı mezheplere mensup âlimlerin telif edilen kitapları bu bağlamda incelendiğinde onların “Âdet muhakkemdir.”¹²¹, “Örflerle sabit olan nasla sabit gibidir”¹²² şeklinde kabul ettikleri bazı ictheadlarının olduğu görülmektedir. Yine bazı naslar ve şer’î kurallar ister âmm ister hass olsun örf ile tahsis edilmektedir.¹²³ Bazı İslâm alimlerine göre insanlar arasında adaleti ve maslahatı temin etmek ve onların sıkıntılarını ortadan kaldırmak için örfle müracaat etmenin fıkhın beş temel maddesinden olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara

¹¹⁸ İstisna sözleşmesi, diğer adıyla eser sözleşmesi ile yüklenici bir eser meydana getirmeyi üstlenmekte, iş sahibinin de meydana getirilecek eser karşılığında belli bir bedel ödemeyi kabul ettiği sözleşme türüdür. Borçlar Yasasında eser sözleşmesi bu şekilde tanımlanmıştır. İbrahim Çalışkan, “İstisna’ Akdinin Mahiyeti ve Unsurları” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1990): 349-365.

¹¹⁹ Serahsi, *Mebisât*, 12/111; 142; Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cesâs, *el-Fusûl nşr.* Uceyl Câsim en-Neşemi (Küveyt: 1408/1988), 4/183, 187.

¹²⁰ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitabu'l-asl thk.* Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2012), 2/453-457; 13/19; Ebu Bekir er-Razi el-Casas, *Şerhu muhtasaru'l-Tahâvî* (Beyrut: Dârü'l-Kürübî'l-İlmiyye, 2019), 117-119.

¹²¹ Mecelle, mad. 36.

¹²² Mecelle, mad. 45.

¹²³ Amelî örf, genel manalı (umûmî) lafzı daraltır (tahsis) hususunu Şafîiler ve diğer bazı fakihler, amelî örfün tahsis edici olmasını kabul etmemişlerdir. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar*, 3/124-125.

göre bu beş temel kaide; “Şek ile yakîn zâil olmaz, zarar izale olunur, meşakkat teysîri celb eder (zorluk kolaylığı davet eder), âdet muhakkemdir (hakem kılınır, ona müracaat edilir) ve bir işten maksad ne ise, hüküm ona göredir.”¹²⁴ Bu çerçevede örf de bu beş kaideden sayılmıştır. Örneğin İmam Mâlik ve bazı Hanbelîler bu konudaki teâmüle dayanarak bir bahçede bir kısmı meydana çıkmış bir kısmı daha olgunlaşmamış olan ürünün satışına cevaz vermişlerdir. Oysa ürünün bir kısmı meydana olmadığı için bu satışın, mâ’dûmun (satış anında mevcut olmayan şeyin) satışının câiz görülmemesi biçimindeki yerleşik kuralla aykırı olduğu için caiz görülmemesi gerekmektedir.¹²⁵ Bu kuralı esas alan Hanefî ulemasından Şemsüleimme el-Hulvânî (ö. 250/864) ve Muhammed b. Fadl (ö.319/931) bu tür uygulamaları kendi dönemlerindeki teâmüle kıyas ederek mezhep içerisindeki yerleşik kuralla aykırı olmasına rağmen cevaz vermişler, bunu yaparken teamülü esas olarak istihsan yapmışlardır. Bu konuda fetva verirken halka sıkıntı ve meşakkat oluşturmamaya dikkat edilmelidir.¹²⁶ Ebu Hanife ve iki öğrencisi de akitlerde şartların sözleşmelerin müktezasından olması veya bu müktezaya uygun düşme bile halkın hukukî muamelerinde şart koşulmasını adet haline getirdikleri şartlar olması durumunda cevaz vermişlerdir. Günümüzde bu tür şartlara örnek, radyo, saat, televizyon, beyaz eşya, mobilya, otomobil vb. şeylerin satımında satıcının bir süre tamir ve bakımını taahhüt etmesi bu kabildendir. Hz. Peygamber şartlı satışı yasaklamasına rağmen bu uygulama bu hadisin hükmünü örfü hass ile sınırlandırmıştır. Vakıf konusunda genel kural vakfın ebedi olmasıdır. Bu sebeple menkul malın vakfedilmesi uygun değildir. Ancak İmam Muhammed örf bulunması durumunda menkul malın da gayr-ı menkul gibi bağımsız olarak vakfedileceğine hükmetmiştir.¹²⁷ Bu ilk dönem oluşan örfeye dayalı hükümler sonraki güncel fikhî meselelerin çözümünde de fetva ve hüküm verebilmek için bir öngörü olmuş ve bir kriter olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç

Aklî verilerin delaletiyle insanların tabiatına yerleşen ve selim tabiatlarca benimsenen örf, maruf olarak görülmüş, münkerin karşısında kendini konumlandırmıştır. Kur’ân-ı Kerim’de ise “sen affet, örfü emret ve cahillerden yüz çevir”, “yemin olsun örfen gönderilenlere” şeklinde bir ifadeyle örf, selim akıl sahiplerince kötü sayılmayan ve yapılması aklen güzel görülen şeyler anlamında kullanılmıştır. Kadim - cedit bağlamında ise olaya bakıldığında İslâm hukuku düşüncesinde örfün tarifi zikredilen şekilde yapılarak, kendisine İslâm hukukunun fer’i delilleri arasında bir yer verilmiştir. Gerek teşrî’ (hukuk kuralları koyma) gerek yargı ve fetva açısından kendisine bir kaynak işlevi yüklenmiştir. Bu şekilde örf İslâm hukukunun kendisine dikkatlerin çekilmesine ve İslâm hukukunun

¹²⁴ Celâlüddin Abdurrahmân Suyutî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, (Beyrut: Sâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 8-101.

¹²⁵ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkh)*, 195-200.

¹²⁶ İbn Âbidîn, *Mecmûatü'r-resâil*, 2/104.

¹²⁷ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkh)*, 195-200.

dinamizm göstermesine vesile olmuştur. Ayrıca bu durum İslâm hukukunun her yerin ve her zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli, zengin bir hukuk olduğunu göstermektedir. Birlikte yaşam sonucunda insanların belli eylem ve sözlerinin zaman içinde bir teâmüle dönüşmesi normaldir. Bu gerçeklikten hareketle İslâm dini zarûriyat, hâciyat ve tahsiniyât perspektifiyle insanlar arasında adeleti gerçekleştirmek, onlara dair bazı maslahatları gözetlemek ve zorluk anında onlardan bazı meşakkatleri gidermek için ittîrad/müttarid/sürekli ve galebe çalan, baskın bir çoğunlukla uygulanan örflere değer vererek hükme dayanak saymıştır. İslâm'ın, ilk dönemlerde Arapların adetlerinden birçoğunu bazı yeni düzenmelere tabi tutarak koruduğunu görmekteyiz. Alım-satım, rehin, kira, selem, kasame, evlilik, eşler arası denklik, diyet yükümlülüğü, mirasçılık ve evlendirmede velayetin asabe esası üzerine bina edilmesi bu kabildendir. Ancak Şâri' Teâlâ bu adetlerden kötü ve zararlı olanları ilga etmiştir. Riba, kumar, kız çocukların diri diri gömülmesi, kadınlara mirasçılık hakkının tanınmaması gibi hükümler bu gurubun içinde sayılmaktadır. İslâm hukukçuları da bu olgudan hareketle nasların ruhuna ters olmayan, makâsîdü's-şeriaya uyan bir çok örfe dayalı konuya insanlardan meşakkat ve zorluğu kaldırmak için cevaz vermişlerdir. Madumun satışı mezhepte yerleşik kural ve genel nas gereği caiz olmamasına rağmen henüz bir kısmı olgunlaşmamış olan ürünün satımını istihsanen caiz görmüşlerdir. Şartlı sözleşmeler caiz olmamakla birlikte ihtiyaç anında teamül olan saat ve radyo vb. gibi şeylerin satışından sonraki dönemde bozulmaları halinde tamirlerini taahhüt etmelerine yine cevaz vermişlerdir. Gayr-ı menkul dışında menkul malın bağımsız olarak vakfını da örfe dayalı olarak uygun görmüşlerdir. Ahlâk ve dini değerlerin bozulması üzerine şahitlerde tezkiyeyi şart koşmuşlardır. Kur'an eğitimini meslek haline getirenlere maişetlerini temin için belli bir ücret tayin edilmiştir. Evlerin satışında evin tüm odalarının görülmesiyle görme muhayyerliğinin kalkacağı ictihadında bulunmuşlardır. Yine ikrah konusunda farklı bir hükme varılmış, gasb edilen malın artışında ilk dönem mezhepteki yerleşik kuralın dışında bir hüküm verilmiştir. Sosyal hayat, yargı düzeni ve bazı ticari ihtiyaçların gerektirdiği bir takım düzenlemeleri teamül haline dönüştüğü için hükme mesnet kabul etmişlerdir. Bu teamüller akl-ı selim sahibi kişilerin yapageldikleri, İslâm hukukunun genel ilkeleriyle çelişmeyen, söz konusu muamelelerin tümünde veya bir çoğunda uygulanan, hukukî işlemin kuruluşu esnasında mevcut olan, açık irade beyanlarıyla çelişmeyen uygulamalar olarak görülmüştür. Bu şartları taşıyan bir çok örfü İslâm hukukundaki fer'i deliller skalası içinde sayarak kendilerine hüküm bina etmişlerdir. Örfün değişmesi sonucunda asıldaki değişimin ferde de hükmü değiştirdiğini kabul etmişlerdir.

Günümüzde de eskiden farklı olarak bir çok hususa dair tartışmalar yaşanmaktadır. İbadet konularından muamelâta, muamelat konusundan feraize kadar gerek toplumdaki Müslümanlar gerek Müslüman âlimleri bu konuları irdelemektedir. Şehirleşmeyle birlikte seferilik, giyim kuşam, ibadet etmede takip edilen mezhebin uygulamaları, bayram ve düğün gibi törenler, evlenmede öne sürülen maddi hususlar, sağlık, tedavi biçimleri, eğitim, seyahat konularındaki mahremiyet hususları, çalışma hayatındaki durumlar, ticaret

hayatında çok farklı akid çeşitlerinin ortaya çıkması bu konuların başında gelmektedir. Karşılaşılan bu yeni güncel meselelerin genel ilkeleri kitap, sünnet, icma ve kıyasta bulunmakla birlikte detayları bulunmamaktadır. Bu ihtiyaçtan dolayı İslâm âlimleri İslâm'ın ilk dönemlerindeki karşılaşılan meselelerin çözümünde takip edilen metotları takip ederek ve örnek alarak kendi çağlarındaki bu yeni fikhî meselelere çözüm bulmuşlardır. Coğrafi koşulları, zamanın değişkenliğini üretimdeki teknolojik usulleri, kamusal hayattaki hizmet kollarını ve onlara dair oluşturulan ortamları İslâm dininin genel nasları çerçevesinden değerlendirmişlerdir. Bu hususların bir kısmının nüveleri fikhî kitaplarının kerahiye bölümlerinde geçmektedir. Bu hususları irdelerken fikhî usûlü çerçevesinde konulan şartlarla çelişmeyen örf ve adetleri de esas alarak örfün hukukun yardımcı kaynağı olduğunu kabul etmektedirler. Böylece âdet, gelenek, görenek ve törelerde maruf ve meşru olan, örf niteliği taşıyan bu gerçeklikten İslâm hukuk düşüncesi de bigane kalmamış, İslâm hukukçuları bu kabilden olan örf ve adetleri bazı durumlarda meşru bir dayanak olarak görmüşlerdir. Bu konuya ilk dönemdeki fakihlerin bazı ictehadlarını örnek göstermişlerdir.

Kaynakça | References

- Abdulbakî, Muhammed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî. el-Mu'cemü'l-Müfehres. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2001.
- Ali, Cevad. el-Mufassal fi tarihi'l-Arab Kable'l-İslam Beyrut: Dâru İhyai't-Tûrasi'l-Arabi, 1993.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/432-445 İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aral, Vecdi. Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1991.
- Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. İslam Hukuk Felsefesi Çev. Vecdi Akyüz vd. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.
- Atademir, Hamdi Ragıp. Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı. Ankara: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Atar, Fahrettin. Fıkıh Usûlü. İstanbul: İFAV. Yayınları, 1992.
- Ateş, Ali Osman. İslam'a Göre Cahiyiye Ehli Kitap Örf ve Âdetleri İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Berki, Ali Himmet. Hukuk Tarihinde İslam Hukuku. Ankara: Örnek Matbaası, 1955.
- Beşer, Faruk. Herkes İçin Kolay Usûlü Fıkıh. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Bigiyef, Mûsa Cârullah. Kavâid-i Fikhiyye. haz. Ferhat Koca vd. Ankara: Ankara Okulu, 2018.
- Buhârî, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed. Keşfü'l-esrâr an usûli Fahrû'l-İslâm Pezdevî. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. Sahîhu'l-Buhârî. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsır Beyrut: Dâru Tavgî'n-Necâh, 1422/2002.
- Bustânî, Butrus b. Bûlus. Muhitu'l-Muhit. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Câbirî, Muhammed Âbid. Arap- İslam Aklının Oluşumu. çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Candan, Abdulcelil. Ulemânın Gücü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Casas, Ebu Bekir er-Razi. Şerhu muhtasaru'l-Tahâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- Cesâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. el-Fusûl. nşr. Uceyl Câsim en-Neşemi, Küveyt: 1408/1988.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. Akâmu'l-Kur'ân. thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şahîn Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Cîdî, Ömer b. Abdulkerim. el-Urf ve'l-amel fi mezehibi'l-Mâlik. Mağrib: Matbaat-u Fudale, 1982.
- Cizânî, Muhammed b. Hüseyin. Fıkhu'n-Nevâzil. Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 2006.
- Coşkun, Selçuk. "Kemal Sarıdıkcı'nın Gelenek- Görenek, Örf-Âdet ve Töre'nin İslam Dinindeki Yeri ve Önemi". Müzakere. Din ve Gelenek (İstanbul: 2011), 39-55.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. Kitabu't-Ta'rifat. thk. M. Abdurrahman vd. Beyrut: Dâru'n- Nefais, 2007.
- Çalışkan, İbrahim. "İstisna' Akdinin Mahiyeti ve Unsurları" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31/1 (1990) 349-365.
- Dağcı, Şamil. "Kan Davası ve Namus Cinayetlerinin Töre ile İlişkisi Ceza Hukuku Bakımından Analizi". Din ve Gelenek. İstanbul: Ensar, 2011.

- Dalgın, Nihat. “Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslam Hukuku”. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (2004), 75-85.
- Del vecchio, Giorgio. Hukuk Felsefesi Dersleri. çev. Sahir Erman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952.
- Devâlibî, Muhammed Ma’ruf. el-Medhal ila İlmi usûli'l-fıkıh. Suriye: Matbaatu Camiati's-Suriyye, 1958.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “el-Örf fi'l-Fıkhi'l-İslami”. Dırasatün Fıkhıyyetün ve Usûliyyetün İstanbul: İSAM, 2019.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Örf”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. Fıkıh Usulü İncelemeleri. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Ebû Sünne, Ahmed Fehmî. el-'Urf ve'l-âde fi ra'yi'l-fukahâ. Kahire: el-Matbaatu'l-Ezheriyye, 1947.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfi. Kitâbu'l-Harac. Beyrut: Dâru'l-Mar'ife, 1399/1979.
- Ebû Zehra, Muhammed. Ebû Hanîfe. çev. Osman Keskiöğlü, Ankara: DİB Yayınları, 2021.
- Ebû Zehra, Muhammed. İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü). çev. Abdulkadir Şener Ankara: Fecr Yayınevi, 2005.
- Efendi, Ali Haydar. Dürerü'l-Hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm. Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- Emiroğlu, İbrahim - Atunkaya, Hülya. Örnekleriyle Mantık Sözlüğü. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Emiroğlu, İbrahim. Klasik Mantiğa Giriş. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Erdoğan, Mehmet. Fıkıh ve Hukuk Terimleri İstanbul. Ensar Yayınları, 2005.
- Esbehânî, Ebû'l- Sunâi Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed. Beyânu'l-muhtasar şerhi muhtasar ibn Hâcîb el-mebâdiu'l-usûliyyetü. Beyrut: Dâru'l-Medenî, 1986.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. Mustasfa. çev. Yunus Apaydın, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Gözler, Kemal. Hukuka Giriş. Bursa: Ekin, 2016.
- Hallâf, Abdulvehhâb. İlmü usûli'l-fıkıh. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. İslam'da Devlet İdaresi. çev. Hamdi Aktaş İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Hamîdullah, Muhammed. İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları (ed. Vecdi Akyüz). İstanbul: Beyan, 2005.
- Hanbel. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. el-Müsned. thk. Şuayb el-Arnâvût ve Aherûn, Kahire: Müessesetü Kurtuba, ty.
- Hasan, Ahmet. İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- Hoyladı, Adnan. Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- İşıktaç, Yasemin. Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku. İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), 1991.

- Işıktaş, Yasemin. Hukukuğun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi). 1991.
- İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. Reddül-muhtar. İstanbul: 1984.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. Neşru'l-Arf fi binâ'i ba'zı'l-ahkâm ale'l-'Urf (Mecmûatü'r-resâili İbn Âbdîn içinde) Dersaadet: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmaniyye Matbaası, ts.
- İbn Âşûr, Muammed Tâhir. Mekâdu's-şer'ati'l-İslâmiyye. nşr. Muhammed et-Tâhir el-Mîsevî Amman: Dâru'n-Nefâis 1421/2000.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihâl. Muhammed İbrahim Nasır-Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1996.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. Lisânu'l-Arab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. el-Eşbah ve'n-nezâ'ir. thk. Zekeriyya Umeyrat Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017.
- İbnü'l-Hümam, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdolvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî. Fethu'l-Kadîr. Tahrir, Abdurrezâk Gâlib el-Mehdi, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an. Beyrut: D'aru'l-Marife, ts.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Örfün İslam Hukukundaki Yeri". Notlarla Sad. Osman Şahin, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 5 (2005), 207-216.
- Kaan, Enver Osman. "İslam Hukukunda Şirket Yapısı ve Sürekliliği Sorunu". İstanbul: İstanbul Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kahraman, Abdullah. Fıkıh Usûlü. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.
- Kahveci, Nuri. "Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi". Kahramanmaraş Sütçü Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (2006), 48-64.
- Kâkî, Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. Mirâcü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019.
- Kârafi, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. el-Furûk. thk. Halîl el-Mansûr Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Karafi, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. Şerhu Tenkîhu'l-fusûl fi İhtisâri'l-mahsûl fi'l-usûl, nşr. Sıdkı Cemîl el-Attâr Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayreddin. "Âdet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karaman, Hayreddin. "Âdet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Karaman, Hayreddin. Fıkıh Usûlü. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Karaman, Hayreddin. İslâm Hukuk Tarihi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Karaman, Hayreddin. İslâm Hukukunda İctihad. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. İslam İşığında Günün meseleleri. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Karaman, Hayreddin. İş ve Ticaret İlmihali. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

- Kaya, Ali. "İslâm Hukukunda Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusuna Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım". İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 5 (2005), 181-206.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ. el-Külliyât, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2012.
- Kıyıcı, Selahattin. İslam Hukukunda Örf ve Adet. İstanbul: İşaret Yayınevi, 1990.
- Koca, Ümit. "İslam Hukuku Açısından Örf ve Hükümlere Etkisi". İğdır Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (2023), 95-132.
- Koçak, Zeki. "Mehmet Şener'in Örf-Âdet ve Göreneğin Hukuki Değeri, Müzakere", Din ve Gelenek, İstanbul: 2011.
- Koçak, Zeki. "Örf ve Âdetin Hukuk Metodolojisindeki Yeri". Diyanet İlmi Dergi 37/2 (2001), 59-72.
- Koçak, Zeki. Usûl-i Fıkhın Dayandığı İlimler. Ankara: DİB Yayınları, 2023.
- Koçak. Muhsin vd. Fıkıh Usûlü. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi İstanbul. TDV Yayınları, 2012.
- Kutve, Âdil b. Abdulkadir b. Muhammed Veli. el-'Urf hücciyetühü ve eserühü fi fikhi'l-muâmelâti'l-mâliyyeh inde'l-Hanâbile Mekke: Mektebetü'l-Mekkiye, 1997.
- Mehmesânî, Subhi Recep. İslâm Hukuk Felsefesi (Felsefetü't-Teşrî' fi'l-İslâm). Çev. Yaşar Çolak vd. Ankara: Türkiye İlahiyatçılar Birliği Vakfı Yayınları, 2013.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen Burhanüddin Alî b. Ebî Bekr Abdicelîl. el-Hidaye. thk. Ahmed Câd Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Mübareki, Ahmed b. Ali Seyr. el-'Urf ve eserhu fi'ş-şeria ve'l-kanun. Riyad: y.y. 1992.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Mislim b. El-Haccâc b. Mülim el-Kuşeyrî. el-Câmi'u's-Sahîh. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabi, 1374/1955.
- Neccâr, Salih Avaz Muhammed. Eserü'l-'urf fi teşrii'l-İslâm. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Câmiî, 1979.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. el-Müstasfâ. Beyrut: Dâru'l-kütüb, 1850.
- Othman, Abdulbari Aziz. "İslam Hukukunda Örf'e Dayalı Fıkhî Kâideler". Yüzüncü Yıl Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/8-9 (2018), 104-130.
- Öner, Necati. Klasik Mantık Ankara: Bilim Yayıncılık, 1998.
- Özdemir, Muhittin. Şâfiî Fıkıh Literatürü ve Terminolojisi. Ankara: DİB Yayınları, 2023.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn. Usûlü'l-Pezdevî. Tahric, Kasım b. Kutluboğa thk. Said Bektaş, Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2014.
- Razî, Ebû Abdillâh Farüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Tefsîru Fahri'r-Râzî (Mefâtihu'l-Gayb). Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Selçuk, Sami. Demokrasiye Doğru. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. Mabsût. İstanbul: 1982-83.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. Şerhü's-siyeri'l-kebîr. nşr.

- Selâhaddîn el-Müneccid vd. Kahire: Câmîâtü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân. el-Eşbâh ve 'n-nezâir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân. el-Eşbâh ve 'n-nezâir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Şa'bân, Zekiyyüddin. İslam Hukuk İlminin Esaslar (Usûlü'l-Fıkh), Ankara: TDV Vakfı Yayınları, 1996.
- Şahin, Osman. "İstihsan Yönteminin Aklî Gereçekleri ve Bazı Uygulama Şekilleri". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 8/4 (2008) 41-75.
- Şener, Abdulkadir. İslam Hukukuna Giriş. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Şenocak, İhsan. İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi, Samsun: Ondokuz Mayıs Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2011.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. Kitabu'l-asl. thk. Muhammed Boynukalın Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. Kitabu keşşâfi ıstılâhâti'l-fünûn. İstanbul: Dâru Kahraman, 1948.
- Tekinay, Selahaddin Sulhi. Medeni Hukuka Giriş Dersleri. İstanbul: Beta Basım Yayın 1984.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. el-Câmi'î's-Sahîh. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: 1996.
- Tirmizî, Sünenü Tirmizî, thk. Ahmed Muhammed Şâkir Mısır: Şirketu Matbaatu Mustafa, 1975.
- Zebidî, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî. Tâcu'l-ârûs min cevâhiri'l-kâmus. thk. Mustafa Hicâzî Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabi, 1408/1987.
- Zeydân, Abdülkerim. el-Veciz fi usûli'l-fıkh. Amman: Müessesetür'r-Risâle Mektebetü'l-Beşâir, 1990.
- Zeydân, Abdülkerim. İslam Hukukuna Giriş. çev. Ali Şafak, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Zeyla'î, Abdullah b. Yûsuf. Nasbu'r-Râye. nşr. Muhammed Avvâme Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.